

СВІТОГЛЯДНИЙ ЕСТЕТИЗМ У ЛЕМКІВСЬКІЙ КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВІСТІ ЗИМОВОГО ЦИКЛУ

Анотація. У статті аналізується архаїчна лемківська календарна обрядовість зимового циклу з точки зору розгортання через неї естетизму як специфічного, притаманного українцям світогляду, що полягає у прагненні до підтримання буттєвого порядку у світі. Проводиться думка, що, незважаючи на зміну духовних парадигм і, відповідно, трансформацію концепції естетизму, його засадничі категорії «лад», «порядок», «рівновага» залишаються незмінним, формуючи етнічну самобутність української культури.

Ключові слова: календарна обрядовість, естетизм, етнічна самоідентифікація, архетип, апотропей, антиповедінка, ініціація, колядка.

Лемківську календарну обрядовість досліджувало багато вітчизняних та зарубіжних вчених, акцентуючи увагу на тих чи інших її окремих елементах та аспектах. Це, зокрема, М. Горбаль, М. Мушинка, М. Сивицький, М. Шмайда та багато інших. Метою даної статті є спроба осмислення лемківської зимової календарної обрядовості на матеріалі дохристиянських космогонічних міфів із точки зору розгортання через неї естетизму як типу світовідчуття і світовідношення.

Календарна обрядовість українців, як відомо, позначена певним світоглядним дуалізмом – поєднанням язичницьких вірувань із християнськими. І якщо сьогодні християнські постулати, відображені в календарних обрядах, спрямовані на впорядкування духовного світу людини, то язичницькі вірування становлять для нас сферу фольклору – той культурний пласт, вивчення якого допомагає глибше дізнатися про ментальність, історичну та етнічну самобутність нашого народу. Дослідження цього етапу становлення духовної культури українців і, зокрема, лемків через введення консолідуючого поняття «естетизм» є спробою акцентувати на певних архетипічних рисах українців, які вирізняють їх серед інших етносів і культур. В умовах глобалізації це є одним із важливих завдань на шляху до збереження власної етнічної самоідентифікації. Цим і зумовлена актуальність статті.

У даному дослідженні ми спираємось на концепцію естетизму як такої світоглядної системи, що ґрунтується на уявленнях про світ як досконало і гармонійно облаштованої цілісності, а про людину – як діяльного суб'єкта, активність якого спрямована на підтримання буттєвого ладу та гармонії [12].

Відомо, що обрядовість народу відображає специфіку його уявлень про характер взаємодії людини і світу. Підставою для дослідження лемківської календарної обрядовості зимового циклу з точки зору розгортання через неї естетизму як типу світовідчуття і світовідношення є твердження багатьох етнографів, зокрема А. Пономарьова, В. Борисенко, що в українській духовній культурі завжди вагоме місце займало поняття ладу, порядку, рівноваги. І дійсно, мотив гармонійного упорядкування світу, переходу від хаосу до космосу є чи не найважливішим у міфологічних уявленнях давніх українців. Так, скажімо, поширений у сюжетах народного мистецтва образ Світового дерева є символом гармонійного світоустрою, що має тріадичну структуру як символічну узгодженість і упорядкованість небесного, земного та підземного світів. При цьому важливою для нашого дослідження є думка, що людина мислилася нашими пращурами як активний суб'єкт, залучений до процесу світотворення: «Слов'яни були переконані, що порядок у світі, його збереження – справа не лише богів, а й людей, які так само несуть відповідальність за добро і зло»; «У світі і в системі Космосу людина відіграє не пасивну роль сліпого виконавця повелінь бога, а роль активну – помічника» [4, с. 210–214]. В умовах анімістичного дохристиянського світогляду, про який йде мова, це твердження було підкріплене вірою в магічну силу слова і супроводжуючої його дії. «Чим далі в давнину – тим звичайніше і міцніше віра у здатність слова однією своєю появою творити те, що їм означено» [8, с. 59].

Винятково дієвими вважалися обряди, ритуали і вербальні дії, якими послуговувалися під час календарних свят. Пов'язані з рухом-поворотом сонця як начала, від якого, за віруваннями, залежало життя

і добробут людей, календарні свята вважалися сакральним періодом трансформацій у природі, стирання граней між світом живих і мертвих, руйнування рівноваги і порядку. Існувало вірування, що виконання календарних обрядодій є символічним процесом залучення людини до світотворення, що в цей час людина може вплинути на хід подій і у своєму житті, і у природі. Засновані на астральному культі і культі предків, календарні обряди звернені у всі просторові виміри світу – світ підземний, земний і небесний. А відтак були спрямовані на гармонізацію стосунків людини з навколишнім світом та його силами і стихіями, зокрема на зміцнення, підтримання і ритуальне стимулювання річного сонячного циклу, який впорядковував і організовував життя людей; на збереження рівноваги у стосунках із потойбічним світом.

Особливе місце в річному календарі лемків належало зимовому циклу свят. Пов'язані з початком нового сонячного року, нового циклу в природі, вони базувались на міфах про створення світу і перехід від хаосу до космосу. За віруваннями наших прашурів, зимові свята – це час вирування космічних сил Добра і Зла, Білобога і Чорнобога. Відповідно до давніх космологічних міфів зимою, коли Сонце зовсім знемагало, Чорнобог – уособлення зла і смерті – прагнути встановити свою владу на землі, посилав підступного Корочуна, аби той викрав Сонце і сховав його від людей у підземному царстві. Із часом виробилась система ритуалів, які сприяли б тому, аби Сонце таки «розгорілося», новий сонячний рік розпочався, а відтак порядок у світі відновився.

Серед цих обрядів, спрямованих на підтримання порядку і рівноваги у світі, на нашу думку, слід виокремити такі: апотропеїчні – ті, що відвертають лихо та очищають; так звану ініціальну магію, в основу якої покладено «ідею першого дня», вірування, що період святків – це особливий час, коли висловлені побажання стають реальністю; традицію ритуального бешкетування, або антиповедінки; величальні обряди, спрямовані на вшанування бога Сонця і померлих предків.

Як зазначає М. Горбаль, на Лемківщині винятково важливим апотропеєм вважалися вогонь і вода [2, с. 148]. Існувала традиція не гасити свічку всю ніч перед Різдвом, адже вогонь – це життєдайна сонячна, а відтак захисна стихія. Засвічуючи свічку, господар набожно приказував: «Світи, праведне сонце, святим душечкам і нам, живим» [3, с. 25]. Також перед святою вечерею господарі обкурювали хату ладаном і кропили свяченою водою, оскільки існувало повір'я, що вогонь, вода і сушене зілля відганяють все лихо. На переддень Різдва припадав і обряд очищення водою – ритуальне вмивання, подекуди купання. «Як недалечко річка або потік – ідуть до біжучої води митися, віруючи, що змиється з кожного всяка зимова нечисть» [1, с. 5]. Умивання у проточній воді перед Різдвом символізувало очищення від усього злого.

Апотропеїчних властивостей надавали горяни і лікарським рослинам, що не дивно, адже в народі було прийнято демонізувати хвороби, приписувати їх впливу «нечистої сили». Багато обрядів на Святвечір були пов'язані із часником. Він, за народними віруваннями, є винятково сильним оберегом. На Велію господиня по всіх чотирьох кутах столу клала часник, «щоб вся родина трималася купи і всі були здорові» [5, с. 294]. На Південній Лемківщині часник на Вечері їли з лушпинням, примовляючи: «Не лупме го до голого, жеби нас заваровал (оберіг) от вшиткого злого» [5, с. 294]. Ще одним важливим апотропеєм вважався мак. Було прийнято обходити хату і господарчі приміщення з вогнем в руках і обсипати їх маком. Вогонь очищає, а мак нібито «бачить» усі злі сили і має властивість не допустити їх до худоби і до двору [2, с. 182].

Аби убезпечити себе від зла і природних стихій, які шкодять людям, на Лемківщині на Святвечір використовували заклінальну магію. Існував звичай запрошувати на вечерю сили природи та хижих звірів, аби вони впродовж року не турбували людей. Господиня перед святою вечерею виходила у сіни і кликала: «Лихий морозе, буйний вітре, палючі промені, лихо та зло – йдіть кутю їсти! Як не будете нині, то абис не були цілий рік у мене» [10, с. 182].

Поширені по всій Україні обряди із залізом теж мали захисну функцію. Серед залізних знарядь праці, присутність яких була обов'язковою на Святвечорі в лемків, найбільш сильним апотропеєм вважалася сокира. Вона, за давніми уявленнями, була тим «захисником і оберегом, що здатен нейтралізувати всяку нечисть чи завдати їй удару» [2, с. 177]. Було прийнято перед святою вечерею сокирою «зарубувати пороги». Люди вірили, що на порозі сидить нечиста сила і чекає слухного часу, аби вскочити у двір, у хату, у хліви. Господар розрубє ту нечисту силу, а коли приходить інша, подібна, то, побачивши «зарубані пороги», утікає [3, с. 60]. Іншими залізними предметами, які наділялися лемками магичними властивостями, були леміш і коса. Так, існував звичай класти леміш під стіл або застромлювали косу за лаву для того, «аби мерці не прийшли, бо мертвий боїться заліза» [2, с. 176].

Другу групу зимових обрядів у зазначеній нами класифікації становить «ініціальна магія». Пов'язана з віруванням, що період святків – це особливий час, коли можна «запрограмувати» життя в новому

році, ініціальна магія була спрямована на примноження позитивних енергій у світі. Аби добро супроводжувало весь рік, люди в зимові святкові дні намагалися не лаятися, не сперечатися, не карати дітей, а натомість забути всі кривди, просити пробачення за всі образи і зберігати гарний настрій. Саме із цим пов'язана традиція святкових обходів, які супроводжувалися добрими побажаннями, висловленими у формі спеціальних величальних пісень – колядок.

На Лемківщині святкові обходи на Різдво були пов'язані із традицією полазників-віншувальників. Полазником називали першого, хто зайде до хати після Святвечора. Лемки вірили, що від першого відвідувача залежить благополуччя родини впродовж року. Люди турбувалися про те, щоб першим відвідувачем – полазником його оселі – був багатий, добрий і щасливий чоловік. Скрізь вважали добрим полазником молодого чоловіка, який і сам мав достаток. Існувала традиція посилати до родичів здорового хлопця, бо, як вірили люди, він приносить щастя. Дуже поганим знаком вважалося, коли хату відвідувала хвора чи стара жінка.

Полазники-віншувальники і колядники починали ходити «від хижі до хижі» в різдвяну ніч, віншуючи «на щастя, на здоровля». Починаючи колядувати після святої вечері, закінчували на третій день свят. Найдавніші форми колядування становили синкретичний обряд, де ритуальне дійство, словесні, музичні, театральні та ігрові елементи спліталися в нерозривне ціле. Колядки були своєрідною молитвою-гімном, у якій побажання добробуту родині було символічним моделювання ідеальної ситуації порядку та злагоди.

Апотропеїчну функцію виконувало і так зване «ритуальне бешкетування», або антиповедінка, найбільш яскравим втіленням якої був обряд маланкування, поширений у всій Україні, в тому числі і на Лемківщині, на Новий рік. Народна обрядова Маланка має глибокі язичницькі корені. Цим жіночим ім'ям позначалося не тільки свято, а й конкретний фольклорний образ, що діяв в обряді у двох планах: героїні новорічних пісень – щедрівок та ритуальної маски. Магічно-заклинальна функція маланкування – відганяти злих духів – була заснована на повір'ї, що, аби людям не нашкодили лихі сили, їх треба налякати. Для цього одягали чудернацький одяг, перевертали кожухи, розмальовували обличчя, виготовляли страшні маски, в руках мали дзвіночки, калаталки, батоги тощо.

Як героїня новорічних пісень, Маланка втілювала образ антигосподині. В образі Маланки переважно виступав огрядний чоловік, перевдягнутий у дівчину-нечупару. Маланка мала бешкетувати, розкидати речі. Це образ хаосу, який руйнує порядок і має зникнути, а на його місці має з'явитися новий упорядкований космос. У ході дійства Маланку виганяють зі свята, ніби проганяючи хаос, замість підмальованого парубка в дірявому жіночому одязі з'являється красуня-матір, символ порядку.

Інша група обрядів, спрямованих на те, аби новий сонячний рік таки розпочався, була пов'язана з культом предків. Лемки вірили, що померлі родичі переселяються до Сонячного краю, Вирію-Раю, стають намісниками бога Сонця, і якщо їм віддавати пошану, то вони стануть захисниками свого роду від усього злого. Вважалося, що на основні календарні свята, пов'язані із сонцеворотом, померлі повертаються на землю. А тому кожне зі свят річного календарного циклу – і зимового в тому числі – має двочастинну структуру: закликання померлих, їх вшанування і проводи.

На думку В.П. Петрова, первісна функція різдвяних колядок пов'язана саме з закликанням померлих. Застосовуючи методику мовно-порівняльних зіставлень, дослідник звернувся до споріднених зі слов'янськими балтійськими мовами і виявив, що в латиській мові слово «коляда» означає «крик», «галас», «гук». Звідси він зробив висновок, що слов'янському «колядувати» відповідає «кликати», «колядники» – «ті, що кличуть», «колядка» - «закликування» [6, с. 30].

Перед святою вечерею господар закликав душі померлих родичів взяти участь у родинній вечері, примовляючи: «Прийди, душечко ся наїсти, коли ти голодна!» Або: «Душі з того світа, подьте вечеряти» [10, с. 180]. Саме для них на Святу вечерю готували ритуальні жертвні страви – узвар із сушених фруктів і кутю – грубо товчену крупу, приправлену медом і маком. На думку В.Я. Проппа, кутя вважалась магічною їжею, що символізує «постійність відродження життя, незважаючи на смерть» [9, с. 16].

Існувало повір'я, що покликані душі померлих необхідно не лише нагодувати, але й обігріти. Саме із цим пов'язана традиція в перший день зимових свят спалювати солому. Люди вірили, що померлі встають із могил і приходять грітисся до вогнища. На думку дослідника Ю.В. Поповича, давній звичай у холодні зимові місяці розкладати вогонь – «гріти мерців» – пов'язаний із «солярним міфом», ніби ці ритуальні вогні запалювали, щоб «розпалити сонце», адже «вогонь, померлі родичі – це намісники бога Сонця» [7, с. 108].

У циклі лемківських зимових свят акт зустрічі померлих у пізнішому, церковному пристосуванні припадав на Святвечір, акт проводів же пов'язувався із церковним святом Водохреща (Водокщі).

Змістом їх є два прямо протилежні дійства з кутею. Так, якщо на Святвечір на Лемківщині, ставлячи кутю на покуть, припрошували її словами: «Йди, кутя, на покуття», то на Водокщі після вечері проганяли кутю, б'ючи макогоном об святий куток і приказуючи: «Геть, кутя, з покуття». У деяких регіонах Лемківщини було прийнято після цього обряду горщик від куті розбивати об ворота, в інших існувала традиція стріляти з рушниць. Власне, проганяння куті пов'язане із проводами, коли покликаних померлих родичів проводжали до місця їх сталого перебування. При цьому було прийнято зчиняти галас і виставляти обереги, щоб ніхто з покликаних не залишився – на стінах хати хрестики з житнього борошна, замішаного на «свяченій воді»; солом'яні хрестики на вікнах; дерев'яні хрестики-ляльки, прибрані васильками, калиною та іншим зіллям на воротах та криницях.

Окрім колядок-закликань і колядок-віншівок, на Лемківщині побутовали величальні колядки, у яких прославлялось Сонце праведне як вище життєдайне начало. Їх виконання в давні часи було частиною магічного ритуалу, спрямованого на допомогу богу Сонцю проти темних сил Чорнобога. Величальні колядки Сонцю зазвичай виконувались у Різдвяну ніч, а також у перший день Різдва під час родової вечері, коли дорослі діти возили вечерю батькам. У гуцулів ця вечеря зазвичай закінчувалася святим танцем – «кругляком», що знаменував Сонце, ритуальні ж рухи цього танцю, що відтворювали сонячний річний біг, були символічним втіленням хвали світилу [3, с. 44].

Важливим магічним обрядодійством під час новорічних свят був вертеп, який не є суто християнським «винаходом». Відомо, що в основу дохристиянського вертепу було покладено традицію шанування нового Сонця. На думку українського дослідника О. Шокала, назва «вертеп» походить від давньоарійських слів: «вир» – вирувати, вертатися, відроджуватися, рости і «теп» – благословенна тепла течія світлих космічних вод, світової ріки, а відтак має небесно-сонячну етимологію [11, с. 7]. Вертеп у дохристиянські часи був своєрідним театралізованим обрядом, в якому зображали смерть та поховання зими і воскресіння весни, розгорання новонародженого Сонця. А тому неодмінним атрибутом різдвяного вертепу була восьми- або дванадцятикутна зірка – символ Сонця, яке відроджується і повертає на весну. Цікаво, що існувала традиція лаштувати зірку так, аби вона оберталась – цим вона нагадувала річний сонцеворот. Саме ідея циклічного круговороту часу і настання нового сонячного року втілена в такому поширеному під час зимових свят вертепному дійстві, як водіння кози.

Згідно з дохристиянськими віруваннями Коляда щороку в найдовшу ніч зими народжує Божича – нове Сонце, сина Дажбога, а пологам Коляди передусє перевтілення її в козу, аби не впізнала Мара (втілення злих сил). У вертепному дійстві одного з гурту переодягали на козу, яка відповідно до сценарію вертепної п'єси помирає, а потім воскресає, що символічно представляє смерть і похорон зими, перемогу сонячних сил над силами Чорнобога.

До зимових містерій лемків, пов'язаних із шануванням Сонця, належить і дохристиянське свято «Калита». Це свято, що відзначається перед зимовим сонцеворотом, у найбільш темний період року, коли, як кажуть, «день лише до обіду», пов'язане з побоюванням давніх українців, що сонце, а разом із ним і життя, згасне назавжди. А відтак магічні обряди цього свята, головним серед яких є здійснення символічної мандрівки до сонця, яке в цей час дуже близько знаходиться від землі, спрямовані на те, аби причаститись його енергіями і повернути його на небо.

Атрибутика Калити має яскраво виражену солярну семантику. Найтісніше пов'язаний із культом сонця вогонь, у тому числі домашнє вогнище. Тому на Калиту так широко використовувались знаряддя праці, якими господиня поралася коло вогню, – кочерга, хлібна лопата, рогачі, горня, сажа. Обрядовий хліб – калита – випікався круглої форми, нагадуючи сонце. Зазвичай калиту випікали із прісного тіста, щоб корж був тонким – це символізувало осіннє сонце, що вже втратило силу. Обрядовий танець, який учасники дійства танцювали навколо рогача і коцюби, виконувався за годинниковою стрілкою – «посолонь», тобто відтворюючи рух сонця. Самі ж обрядові предмети – рогач і коцюбу – було прийнято класти навхрест, що символізувало центр всесвіту – Сонце.

Головне обрядодійство цього свята, що пов'язане з тим, аби доторкнутись до сонця і причаститись його енергією, – скуштувати калиту – розгорталося навколо типового для зимової сонячної містерії мотиву здолаття сил зла. Відповідно, відкусити шматочок калити вдавалося лише тому, хто виконає всі завдання, здолає всі перешкоди і доведе, що він найбільш вправний, кмітливий, дотепний – справжній син Сонця, що не боїться мороку: «Хочеш калити? – Хочу!» «А не боїшся чорноти? – Не боюся!» [3, с. 231]. Символічно, що ритуал кусання підвішеної на стрічку калити супроводжується жартами, сміхом, величальними піснями Сонцю, які, вважалось, відлякують сили п'їтьми і сприяють тому, аби сонце «розгорілось», піднялось високо над землею, новий сонячний рік розпочався.

Календарна обрядовість народу відображає найважливіші риси, що визначають характер взаємодії людини і світу. Лемківська календарна обрядовість як яскравий виразник української національної культури несе у собі відбиток архаїчних вірувань та повір'їв, які послужили фундаментом розвитку духовної культури українців, заклавши етнічні основи світовідчуття і світовідношення. Естетизм як інтенція до здолаття хаосу, прагнення до порядку і злагоди, що виразно виявляється в проаналізованих дохристиянських зимових календарних обрядах лемків, є важливою складовою частиною обрядовості і християнського періоду. А відтак, видається, є підстави стверджувати, що дана категорія, яка пронизує духовну історію українців на всіх етапах її розвитку, є сутнісною, архетипічною складовою частиною української національної культури загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бескидський С. Великодні звичаї на Лемківщині (З лемківського фольклору). *Наше Слово*. 1951. № 15.
2. Горбаль М. Різдво на Лемківщині. Фольклорно-етнографічний збірник. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2004. 216 с.
3. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Вінніпег, 1964. т. I. 298 с.
4. Матюхіна О. Солярний культ у віруваннях давніх слов'ян. *Проблеми слов'янознавства*. 1999. Вип. 50. С. 210–214.
5. Мушинка М. Календарні обряди та поезія. Едмонтон, 1983. 294 с.
6. Петров В.П. Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи. *Народна творчість і етнографія*. 1966. № 1. С. 28–34.
7. Попович Ю.В. Молдавские новогодние праздники. Кишенев, 1974. 184 с.
8. Потебня А.А. Объяснение малорусских и сродных народных песен: в 2 томах. Т. II. Варшава, 1887. 809 с.
9. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Терра, 1995. 174 с.
10. Шмайда М. А іші вам вінчую. Т. I. Пряшів, 1992. 498 с.
11. Шокало О. Відродження світла або Вертатись на верстви свої. 1991. № 7. С. 2–7.
12. Шаровська Н.Б. Естетизм як духовно-світоглядний феномен : автореферат дис. канд. філос. наук : 09.00.08. Київ, 2015. 22 с.

Н.Б. Главацкая. Мировоззренческий эстетизм в лемковской календарной обрядности зимнего цикла. – Стаття.

Анотація. В статтє аналізується архаїчна лемковська календарна обрядність зимнього циклу з точки зрення розвертывання через неє естетизма как специфического, присущего украинцам мировоззрения, которое заключается в стремлении к поддержанию бытийного порядка в мире. Приводится мысль, что, несмотря на смену духовних парадигм и, соответственно, трансформацию концепции эстетизма, его основные категории, такие как «порядок», «гармония», «равновесие», остаются неизменными, формируя этническую самобытность украинской культуры.

Ключевые слова: календарная обрядность, эстетизм, этническая самоидентификация, архетип, апотропей, антиповедение, инициация, колядка.

N. Hlavatska. Philosophical aestheticism in Lemko winter calendar rites cycle. – Article.

Summary. The article analyzes the archaic Lemko calendar ritual of the winter cycle in terms of deploying through it aestheticism as a specific, inherent to Ukrainian world outlook, which is in the quest for maintenance of the existential order in the world. It is thought that in spite of changing worldview contexts and, accordingly, transformation of the concept of aestheticism, its fundamental categories, “order”, “balance”, remain unchanged, forming an ethnic identity of Ukrainian culture.

Key words: calendar ritual, aestheticism, ethnic self-identification, archetype, apotropy, antidote, initiation, carol.